

4. Наливкин В. П. Краткая история Кокандского ханства.... – С. 56.
5. Валихонов Ч. Киргизское родословие / Собр. соч. Т. 1. – Алма-Ата, 1961. – С. 208.
6. Абдуллаев У. С. Фаргона водийсида этносларо жараёнлар... – Б. 15.
7. Гребенкин А. Д. Узбеки / Русский Туркестан..... – С. 91–93.
8. Губаева С. С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX вв.... – С. 66–67.
9. Гаврилов М. Ф. Материалы к этнографии тюрок Ура-Тюбинского района... – С. 10.
10. Боровков А. К. Вопросы классификации узбекских народных говоров / Известия АН УзССР. – 1953. – №5. – С. 58.
11. Мухтаров А. Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в.... – С. 17–18.

ВОҲА ТОЖИКЛАРИ ХЎЖАЛИК ХАЁТИДА ЧОРВАЧИЛИК ВА ДЕХҚОНЧИЛИК КЎНИКМАЛАРИНИНГ ЖАДАЛЛАШУВИ

Аҳмедов Сардор Сайридин ўғли,

Термиз давлат университети жаҳон тарихи кафедраси
ўқитувчиси, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
UDK: 39(=222.8) 575.151’’XX/XXI’’
<https://orcid.org/0009-0005-2633-567X>

Аннотация: Воҳада хўжалик ҳаётида муҳим тадқиқотларда сабаб бўлган чорвачилик ва деҳқончилик фаолиятида, уларнинг тарихан яшовчанлик босқичлари маълум этник уруғлар номларига оид маълумотларни илмий ўрганиш асосида таҳлил этилди. Тожикларнинг воҳага келиб жойлашуви, шарқшунос ва этнолог олимларнинг олиб борган илмий тадқиқотларни натижалари, қабилавий уруғларга бўлинишининг хўжалик ҳаёти билан боғлиқ маълумотлар илмий таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: этник, дўрмон, ўтроқ ўзбек, тожик, кўнғиротлар, лўлили, чорвачилик, деҳқончилик, йилкичилик, ёвойи эчки, ёвойи отлар, лочин, лалмикор, картошка, пиёз, олма, гилос, буғдой, гуруч, (шоли), тарик, маккажўхори, арпа.

Аннотация: В оазисе на основе научного изучения названий отдельных этнических родов проанализированы животноводческая и земледельческая деятельность, этапы и исторической жизнеспособности. Научно проанализированы сведения о местонахождении таджиков в оазисе, результаты научных исследований, проверенных востоковедами и этнологами,

хозяйственной жизни разделения на племенные роды.

Ключевые слова: этнический, лесной, оседлый узбек, таджик, колокольчики, цыгане, скотоводство, земледелие, козоводство, дикие козы, дикие лошади, сокол, лалмикор, картофель, лук, яблоки, черешня, пшеница, рис, (рис), просо, кукуруза, ячмень.

Abstract: In oasis, livestock and farming activities, their historical viability stages were analyzed on the basis of scientific study of information on the names of certain ethnic clans. Information about the location of the Tajiks in the oasis, the results of the scientific research conducted by orientalists and ethnologists, and the economic life of the division into tribal clans was scientifically analyzed.

Keywords: ethnic, forest, sedentary uzbek, tajik, bells, gypsies, cattle breeding, agriculture, goat breeding, wild goats, wild horses, falcon, lalmikor, potatoes, onions, apples, cherries, wheat, rice, (rice), millet, corn, barley.

Сурхон воҳасида истиқомат қилувчи ўтроқ ўзбек, тожик ва кўнғиротлар хўжалигида деҳқончилик ва анъанавий

чорвачилик машғулоти бариқарор сақланиб қолинган. Воҳа тожиклари билан ёнма-ён яшаб келаётган ўзбек хонадонларидан олинган маълумотларга кўра, тожикларда ҳозиргача зотдор йирик шохли моллар кўплаб боқилади, бозорларга улар олиб чиққан моллари эса харидоргир ҳисобланади. Воҳа тожиклари бугунги кунда ҳам чорва мол ва қўйларини боқиш учун нисбатан дарёбўйи ҳудудларидан фойдаланадилар. Воҳа тожиклари ўз молларини боқиш учун мавжуд тоғ ва тоғ-ёнбағирларидан фойдаланиб келмоқдалар. Мазкур ҳудудда истиқомат қилувчи тожиклар чорва молларини дарё ва тоғ-ёнбағирларида ҳайдаб боқиш учун эрталабдан тоғ-ёнбағирларига чиқиб кетадилар. Кечга яқин кун қайтиши билан уйга қайтадилар.

Сариосиё ва Бойсун туманларида чорвачилик соҳаси Иккинчи Жаҳон Уруши йилларида яхши ривожлангани ҳамда иқтисодий қийинчилик даврида аҳолининг турмуш тарзи учун муҳим аҳамият касб этган. Ҳар бир хўжаликда бир нечта чорва ҳайвонлари боқилган. Шу билан бирга тожиклар давлатга гўшт-ёғ етказиб беришда ўз ҳиссаларини қўшганлар. Бироқ, кейинги йилларда чорва ҳайвонлари сони камайганлиги лекин тоғли ҳудудларда чорва нисбатан кўп эканлигини таъкидлайдилар. Жумладан, Сариосиё ва Бойсун туманлари тожик қишлоқлари аҳолисининг қарийиб 80% да чорва ҳайвонлари боқиб келинади.

Албатта, бу хўжалик юритиш усули тожикларга хос бўлган, чорвачилик билан боғлиқ бўлган анъанавий турмуш тарзининг намунасидир. Турли этник жамоаларнинг хўжалигидаги бундай анъанавийлик ўз ўрнида мазкур халқлар турмуш тарзи ва маданиятидаги кўплаб этнографик белгиларни сақланиб туриши учун имконият яратади.

Дала этнографик тадқиқотлар вақтида ахборотчилардан олинган маълумотлар шуни кўрсатадики воҳа тожиклари орасида йилқичилик ҳам кенг тарқалган чорвачиликнинг бир тури ҳисобланади. Йилқиларни дастлаб боқиш лалми

йерларга ишлов бериш ҳамда маҳсулотлар пишганда қишлоқларга ташиш учун кенг фойдаланилган. Ҳозирги кунга келиб йилқиларни ўрнини қишлоқ хўжалиги техникалари эгаллагани учун чопағонлик учун ёки от сути учун боқилади. Ҳисор тоғларида воҳада ягона бўлган йилқи подаси боқилади подада 1000 га яқин отлар боқилади. Йилнинг апрель-май ойларида йилқилар тоғларга боқиш учун олиб кетилади август охири сентябр бошларида тоғлардан пастга махсус отхоналарга боқиш учун олиб келинади. Йилқичилик чорвачиликнинг нозик тури ҳисобланади шунинг учун эчки қўй ва қора молларга қараганда кечроқ тоғларга боқиш учун олиб кетилади ва вақтлироқ олиб келинади бу эса отларнинг ўта нозигли туфайли ва совуқ ҳавога тез нобуд бўлганлиги учун ҳам шундай чора тадбирлар кўрилади. Тожиклар орасида от боқиш ҳозирги кунга келиб жудаям қисқариб кетганига қарамай ҳамон кўплаб хонадонларда учратиш мумкин. Асосан арпа-бугдойни кўпроқ йетиштирадиган тожиклар орасида от боқиш кенг тарқалган. Тиждорат мақсадида ҳам тожиклар от боқишларини учратиш мумкин от сути ва от гўштини етиштириб бериш учун ҳам боқилади.

Тоғли тожик қишлоқларида яшовчи аҳоли қадим замонлардан бери ёвойи ҳайвонларга қарши курашиб келишади бу ҳолат табиат ва яшаб турган минтақада ёвойи ҳайвонларнинг жойлашуви билан ҳам боғлиқдир.

Тадқиқот жараёнида чорвачиликнинг ноананавий турига дуч келдик воҳада яшовчи тоғли тожиклар Сариосиё туманинг Хонджиза, Сангардак, Чош, Дебодом ва Нелу қишлоқлари атрофида ёвойи эчки ва фақат айнан шу ҳудудларда ёвойи отлар яшаб келиши кузатилиб, аҳоли ҳозирги кунда ҳам бу ҳайвонларни ушлаб, қўлга ўргатиб келмоқда. Лочин ва бургутларни қўлга ўргатишиб ов учун ҳам фойдаланишлари ёки узум экувчи деҳқонлар далаларида ушбу қушларни қафас ичида сақлашади лочинни товушини эшитган қушлар узум боғларига хужум

кила олмаслиги учун ҳам айнан шу усулдан фойдаланилган.

Какликларни ушлаб боқиш қафасларда илиб қўйиш сайрашини эшитиш учун ёки қишда шўрва қилиб йейиш учун боқилган. Какликдан бошқа қушлар майна чумчуқ ва қарғаларни ушлаб алоҳида боқилади. Майна цероз касаллигига чалинган инсонларга шўрва қилиб берилса тузалиб кетишини тезлатар экан бир ой мобайнида беш олти марта кетма кет истемол қилган инсонда касаллик хавфи камайиши мумкин экан. Чумчуқ гўшти эркакликни кўпайтириш учун бефарзандларга истемол қилиш тавсия этилади. Қарға гўштини асосан саратон касаллигига чалинган беморларга шўрва тарзида истеъмол қилиш тавсия этилади. Ёввойи асалари уяси асосан тоғларда ва тоғ олди ҳудудларида қидириб топиш қийин бўлган уялардан бири саналади. Ёввойи асалари тоғларнинг қияларида уя қуриб асал тўплашлари ва бундай уяларни Сина, Чош, Каш ва Дебодом қишлоқларида истекомат қилувчи аҳоли вакиллари топиб истеъмол қилганлари ҳақида сўзлаб беришди. Ушбу асални фақат куз ойларида топиш мумкин экан.

Воҳа тожиклари дарё бўйларида жойлашувининг анъанавий чорвачилик билан боғлиқ жиҳатлари чорвачилик қадимдан тожиклар учун хўжалик фаолиятларида муҳим омил эканлиги тожик қишлоқларида олиб борилган дала дала тадқиқотлари натижалари, ҳамда кекса ёшдаги ахборотчилардан олинган маълумотларда ҳам ўз тасдиғини топган.

Ўзбекистон ҳудудида, хусусан Сурхон воҳасида тожик этник гуруҳларининг деҳқончиликка ўтиш жараёни улар жойлашган ҳудудлардаги дарёларнинг қуриши, чорва учун яйлов ва ўтлов майдонларининг кескин қисқаришига боғлиқ эди. Боз устига воҳадаги тифиз этномаданий алоқалар, этнослараро фаол интеграция ва ассимиляция жараёнлар ҳамда чорвадор халқларнинг ўтrockлашуви натижасида деҳқончиликнинг ривожланиши жадаллашиб борган. Бойсун, Денов, Шеробод, Сариосиё ва Узун

туманлари ҳудудларининг тоғ ва тоғолди ҳудудларида лалмикор деҳқончилик ривожланган. Умуман, мазкур минтақада лалми деҳқончиликнинг кўпайиши оби (сувли) ерларда пахта экиладиган майдонларнинг кенгайиши билан боғлиқ бўлган.

Воҳанинг тоғолди ва тоғнинг қуйи қисмларида суғориладиган ерлар камлиги ва лалми экинлар учун ҳам ноқулайлиги туфайли бу ерларда яшовчи ўтроқ аҳоли боғдорчиликка ихтисослашган. Сурхон воҳасининг иқлими боғдорчилик учун ниҳоятда қулайлиги тожиклар истекомат қилинадиган ҳудудларда олма, узум, гилос, нок ва анжирдан мўл ҳосил олишлари тадқиқот жараёнларида амин бўлди.

Лангар ва Чорбоғ номидаги қишлоқлар аҳолиси ўз ерларини Бекум, яъни унумдор (кумсиз) деб ҳисоблашади. Ушбу қишлоқларнинг аҳолиси ўз экин майдонларига буғдой, арпа, жўхори, тарик, зиғир ва ошқовоқ каби қишлоқ хўжалик экинларини узоқ вақтдан буён экиб келганлар. Тўқайзорларнинг очик ерларига ошқовоқ экишиб ердан унумли фойдаланганлар. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, тожик этник жамоалари донли ва дуккакли маҳсулотларни севиб истеъмол қилганлар. Ҳар бир тожик хўжалигида жўхори, албатта буғдойга нисбатан кўпроқ экилган. Унинг 20 га яқин навлари бўлиб, тожиклар асосан оқ жўхори, камроқ микдорда эса чорва учун қора жўхори етиштирганлар. Жўхорининг пояси чорва учун энг яхши озуқа ҳисобланган. Жўхорининг кўпроқ майдонларга экилишини, аввало, унинг аҳоли чорваси учун асосий озиқ-овқат маҳсулотидан бирига айланиб қолганлиги билан изоҳлаш мумкин. Шахсий томорқадан фойдаланишда эса ҳамон маккажўхори, шоли, нўхот, мош, ошқовоқ каби хўжалик эҳтиёжи маҳсулотлари экиш давом этиб келмоқда. Жумладан айрим тожик қишлоқларида мавжуд 10 сотихли томорқа ерининг 6 сотихига буғдой ва жўхори, 2 сотихига картошка ва пиёз 2 сотихига олма, гилос, бошқа бир ҳудудда эса 15 сотих

экин майдонининг 10 сотихига буғдой, арпа 3 сотихига маккажўхори, ҳамда 2 сотихига картошка пиез экилган.

Кекса ахборотчилар билан суҳбатдан маълум бўладики, тожиклар ўз экин майдонларида помидор, картошка каби қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирмаганлар. Картошка ва помидор Ўрта Осиёга Россиядан кириб келган ва уни дастлаб ўтроқ ўзбеклар экиб кўрганлар. Картошка аҳоли орасида тез оммалашган экин тури ҳисобланади. Кейинчалик, маҳаллий ўзбеклар таъсирида бу турдаги қишлоқ хўжалиги экини тожик қишлоқларида ҳам экила бошланди. Айни вақтда картошка воҳанинг барча ҳудудлари шахсий томорқаларида зарурий эҳтиёж ва озиқ-овқат манбаи сифатида етиштирилмоқда.

Сурхон воҳаси тожиклари деҳқончилик соҳасида асосан боғдорчилик билан шуғулланган бўлсалар, ўз хўжаликларида донли экинларлардан: жўхори, буғдой, гуруч (шоли), тарик, маккажўхори, арпа; дуккакли экинларлардан: нўхот, мош, зиғир полиз маҳсулотларидан: қовун, тарвуз, ошқовоқ; ем-хашак учун: беда; шунингдек, сабзи, пиез, картошка, турп, ёғ ишлаб чиқариш учун кунжут, етиштирганлар.

Бир сўз билан айтганда сурхон

тожиклари ўзаро хўжалик-маданий алоқалар таъсирида қўшни ўтроқ ўзбек деҳқонларининг экин майдонларида етиштирилаётган деярли барча экин турларини етиштиришни ўзлаштириб борганлар. Бундай ўзаро хўжалик-маданий алоқалар натижасида тожикларнинг хўжалигида ҳатто боғдорчилик ва узумчилик каби қишлоқ хўжалик соҳалари ривожлана борди. Ўз томорқаларида ўрик, анжир, беҳи каби мевали дарахтларни парваришлаш тожиклар учун ҳам одат тусига кириб борди.

Тадқиқот жараёнида деҳқончиликнинг ноанъанавий турига дуч келдик. Тоғлик тожиклар ҳозирги кунда ҳам термачилик билан шуғулланишига гувоҳ бўлдик. Тоғда ўсадиган ёвойи писта, бодом, аччиқ бодом, тарик каби донли маҳсулотлар пишганида териш учун тоғли тожиклар баланд қояларга чиқиб кетишади бунай ўсимликлар тиббиётда ҳам фойдали ҳисобланади. Ёвойи олма, нок, наматак, туғдона дўлана каби мевалар ҳам пишиб етилганда тоғли тожиклар томондан теришиб бозорларга ҳам сотилади кўпинча ушбу мевалар қуритилган ҳолда истеъмол қилинади. Каврак, чуқури, ипор каби гиёҳлар тоғларда ўсганлиги сабабли воҳанинг тоғли тожиклар табобат учун ҳам кенг фойдаланишади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Харузин Н.Н. История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России // ЭО. –М., 1996. –№ 1-3. –С. 3-64;
2. Нозилов Д.А. Зодчество горных районов Средней Азии. –Ташкент, 1999.
3. Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана // Труды АН ТаджССР. Т. XXVIII. –Сталинабад, 1954. –С. 133; Ўша муаллиф. Жилища узбеков племени карлук южных районов Таджикистана и Узбекистана // ИООН АН ТаджССР. Вып. 10-11. –Душанбе, 1956;
4. Ибрагимов И.О. История развития жилищ населения степных районов Южного Узбекистана конца XIX – начала XX в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. –Ташкент, 1988;
5. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. –Тошкент, 1994; Ўша муаллиф. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. –Тошкент, 2003;
6. Хужаханов И.М. Этнорегиональные особенности традиционного жилища сельского населения Ферганской долины (конец XIX – начало XX века): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. –Ташкент, 2007.
7. Турсунов.С.Н ва бошқалар. Сурхондарё тарихи. Т., “Шарқ”. 2004. -Б.605.
8. Захарова И.В. Материальная культура уйгуров Советского Союза //

Среднеазиатский этнографический сборник. Т. 2. –М., 1959;

9. Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана// Труды АН. ТаджССР. – Сталинабад, 1954. Т. XXVIII; Андреев М.С. Таджики долины Хуф. –Душанбе, 1958.

O'TOV

Qarshiyev Islom Maxmarahim o'g'li,

Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası dotsenti v.b.,

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

UDK: 39:314.114(091)(575.151)

<https://orcid.org/0009-0004-0796-1493>

Annotatsiya: O'tov — ko'chma uy, turar joy; ko'chmanchi, yarim ko'chmanchi xalqlarning asosiy turar joyi. Yengil xom ashyo (asosan, yog'och)lardan konussimon shaklda yasaladi: aylana shakldagi panjara devor va tepa qismdan iborat bo'lib, ustidan kigiz bilan yopiladi; shuning uchun "uy", "kigiz uy" deb ataladi. Maqolada, muallif Surxon vohasida yashovchi aholining mavsumiy turar-joylaridan biri - o'tov haqida ma'lumot beradi.

Kalit so'zlar: mavsumiy va vaqtinchalik turar-joylar, keraga, "qora uy", "tuynuk", "oq o'tov", jafsar.

Аннотация: Отов – передвижной дом, резиденция; главное место жительства кочевых и полукочевых народов. Изготавливается из легкого сырья (преимущественно дерева) конической формы: круговая сетка состоит из стенки и верха и покрыта фетром; поэтому называется «дом», «войлочный дом». В статье автор приводит сведения об Отове – одном из сезонных жилищ жителей, проживающих в Сурханском оазисе.

Ключевые слова: сезонные и временные поселения, керага, "кора уй", "туйнук", "оқ ўтов", жафсар.

Abstract: O'tov is a mobile home, a residence; the main residence of nomadic and semi-nomadic peoples. It is made of light raw materials (mainly wood) in a conical shape: a circular grid consists of a wall and a top, and is covered with felt; therefore called "house", "felt house". In the article, the author provides information about Otov, one of the seasonal residences of residents living in the Surkhan

oasis.

Key words: seasonal and temporary settlements, keraga, "qora uy", "tuynuk", "oq o'tov", jafsar.

Har bir etnosning moddiy madaniyati, uning uyi, turar-joyi, uy-ro'zg'or buyumlari, taomlari, kiyim-kechaklari va zeb-ziynat buyumlari bilan belgilanadi. Asosan, iqlim o'zgarishi va tabiiy-geografik sharoit ta'sirida etnosning milliy ruhiyat va xarakterini ifoda etuvchi moddiy madaniyat namunalari o'tmish silsilasida shakllanib, o'ziga xos bo'lgan etnik va lokal xususiyatlarga ega bo'lgan. Masalan, uy-joylarning qurilishi, unga ishlatiladigan qurilish xomashyolari va konstruksiyasi, uyning ichki tuzilishi, o'chog'i va uni o'rnatish qonun-qoidalari, uydagi buyumlarning xillari va jihozlanish kabilar nafaqat ayrim xalqlarda, balki bir xalqning o'z ichidagi ayrim etnografik guruhlarda ham farqlangan[1;30].

Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, mavsumiy va vaqtinchalik turar-joylar to'g'risidagi dastlabki ma'lumotni miloddan avvalgi V asrda yashagan Gerodot o'zining "Tarix" asarida argiplarning mavsumiy va vaqtinchalik turar-joy sifatida qurgan uy joy uchun qurilish ashyosi tabiiy o'sib turgan daraxtlardan foydalanganliklari haqida to'xtalib: "Har bir oila daraxt tagida yashaydi. Qishda daraxt qalin oq kigiz bilan yopiladi, yozda esa kigiz olib tashlanadi"- deb qayd etgan[2;21].

Bunday turar-joylar o'g'izlarda miloddii bir minginchi yillikning oxirlarida kirib kelganligi haqida ma'lumotlarni